

6. Есаков В.Д. История СССР: Учебн. для десятого кл. сред. школы / Есаков В.Д., Кукушкин Ю.О., Ненароков А.Л. / Под ред. Ю.О. Кукушкина. – М.: Просвещение, 1984. – 239 с.
7. Зубок В. М. Отечественная историография «холодной войны»: некоторые итоги десятилетия / Зубок В. М., Печатников В.О. // Отечественная история. – 2003. – № 4. – С.141 – 146.
8. История Отечества: Учебное пособие для 11 кл. ср. шк. / В.П.Островский, В.И.Старцев, Б.А.Старков, Г.М.Смирнов. – М.: Просвещение, 1992. – 287 с.
9. Кредер А.А. Новейшая история: эксперимент. учебн. Ч.2. / А.А. Кредер. – М.: ИНИ ЛТД, 1994. – 224 с.
10. Кучер В.І. Всевітня історія. Новітній період (від початку Другої світової війни): Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Кучер В.І., Майборода О.М. – К.: Генеза, 2005. – 416 с.
11. Майборода О.М. Новітня історія (період після Другої світової війни): Навч. посіб для 11 кл. загальноосвіт. шк. / Майборода О.М. – К.: Освіта, 1995. – 351 с.
12. Методическое пособие по новейшей истории. Пособие для учителя. Изд. 2 / Л.Н.Боголюбов, Е.А.Изралович, Н.В.Попов, И.П.Рахманова. – М.: Просвещение, 1978. – 392 с.
13. Новейшая история (1939 – 1988): Учебное пособие для 11 кл. ср.шк. / С.С.Волк, Л.Е.Кертман, Г.Е. Левин и др. / Под ред. В.К.Фураева. – М.: Просвещение, 1989. – 228 с.
14. Шубин А.В. Новейшая история зарубежных стран. XX век: Учебн. для 9 кл. / А.В.Шубин. – М.: Дрофа: Изд.-образ. Центр «Веди-принт», 2000. – 320 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Баханова Степанівна – кандидат історичних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: сучасна українська історіографія, шкільні підручники, історична дидактика.

УДК 930.2(47) “17/19”

МІЩАНСТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМНОЇ ДОБИ В ДОРАДЯНСЬКІЙ ТА РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЯХ

Олександр БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті проаналізовано рівень вивчення в дорадянській та радянській історичній літературі історії найчисленнішого міського стану Російської імперії дореформеної доби – міщанства. Зроблено висновок, що ця проблема не знайшла свого повного та об'єктивного висвітлення.

Ключові слова: історіографія, міщанство, Російська імперія, дореформена доба.

В статье проанализирован уровень изучения в дореформенной и советской исторической литературе истории самого многочисленного городского сословия Российской империи дореформенной эпохи – мещанства. Сделан вывод, что эта проблема не нашла своего полного и объективного освещения.

Ключевые слова: историография, мещанство, Российская империя, дореформенный период

The article presents the level of study of history of the most numerous city situation of the Russian Empire that is lower-middle class during pre-reform era in pre-Soviet and Soviet historical literature. The conclusion was made that this problem has not been studied completely and objectively.

Keywords: historiography, lower-middle class, Russian Empire, pre-reform era.

Важливим напрямом дослідження історії міст Російської імперії дореформеної доби є вивчення міського населення, зокрема найчисленнішої його верстви – міщанства. Саме воно було носієм нового, міського способу життя, що зароджувався в той час та визначав особливості міст, творив міську культуру. Актуалізація проблем громадянського суспільства в пострадянських країнах, спроби формування ринкових відносин та середнього класу зумовлюють підвищене наукове зацікавлення до вивчення міщанства. Інтерес до нього диктується й внутрішньою логікою розвитку історичної науки, яка приділяла цьому питанню явно недостатню увагу. Вагомим чинником інтересу до історії міщанства є реабілітація у сучасній науковій літературі ціннісних орієнтацій та громадської поведінки міщан, що спричиняє руйнацію колишнього стереотипу негативного ставлення до міщанської верстви. Усе це зумовлює потребу у створенні адекватних уявлень про історію несправедливо обмовленого міського стану. Поза тим важливе значення для дослідження різноманітних сторін історії міщанства має історіографічне узагальнення, наукова рефлексія і теоретико-методологічне осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів. В історичній науці в дорадянській та радянській періоди склався певний масив наукової літератури, у якій тією чи іншою мірою висвітлюються питання місця та ролі міщанства в соціально-господарському та культурному розвитку міст дореформеної пори. Через те в статті робиться спроба

проаналізувати дорадянську та радянську літературу, присвячену вивченню міщанського стану Російської імперії у 1775 – 1870 рр.

У дорадянській історіографії історія міщанства нерозривно пов'язана з вивченням міст Російської імперії загалом. Як самостійний об'єкт дослідження міста дореформеної доби, розпочали вивчати ще сучасники, котрі у своїх працях торкалися питань демографічного, соціально-економічного розвитку міст, їхнього торгово-промислового значення, державного та громадського управління містами. Початковий етап вивчення міст зумовлений насамперед появою у першій половині XIX ст. численних історико-статистичних описів, матеріалів та оглядів [1 – 7], які мали мету не стільки академічну, скільки практичну, продиктовану потребами державного управління. Та й написані ці праці, як звичайно, чиновниками, статистиками, юристами за зразками губернаторських звітів і тому великою мірою залежали від інформації, наданої місцевим керівництвом.

Авторами перших наукових праць, присвячених безпосередньо міщанству, стали І.А. Ган [8] та М.П. Щепкін [9], які висвітлили становище міщан у 1860-і рр. в Саратовській та Московській губерніях відповідно. Автори не лише показали становище міщан, а й указали на низку обмежень у правах міщанства та висловили пропозиції щодо зміни тогочасного порядку.

Питання соціально-правового статусу міщан вивчали історики права. Одним із перших простежив процес генези юридичного статусу міщан Л.О. Плошинський [10]. Він проаналізував такі важливі з погляду створення міщанського стану законодавчі акти останньої третини XVIII ст., як Сенатський указ про створення комісії для підготовки проекту нового Уложення [11], Маніфест 17 березня 1775 р. [12], Сенатський указ 25 травня 1775 р. [13], Установи для управління губерній 7 листопада 1775 р. [14] та “Жалувану грамоту містам” 21 квітня 1785 р. [15]. Зауважимо, що правове становище міського населення автор розглядав тільки на основі законодавства та кризь призму урядової політики.

Випускник Харківського університету професор О.Д. Градовський проаналізував еволюцію правового становища міщан, їхні права та обов'язки, уважаючи міщан одним із розрядів міських жителів поряд з купцями та цеховими [16, с. 237]. Подібного погляду дотримувався і В.М. Грибовський, характеризуючи міщан як представників найнижчого розряду міських станів [17, с. 46 – 47]. В.М. Латкін на основі вивчення законодавчих актів дійшов висновку, що міщанство було однією із верств торгово-промислового класу [18, с. 175.]. Інший погляд висловив М.Ф. Владимирський-Буданов, уважаючи міщан середнім станом, створеним протягом XVIII ст. Згодом, на думку автора, із цього стану виділяються два “класи” – купецтво та податна верства, за якою вже в XIX ст. закріпилася назва міщани. А оскільки вони мали низку особливих прав, це й уможливило науковцю віднести їх до одного із міських станів [19, с. 245 – 246].

Відомий учений, професор Харківського університету І.І. Дитятін звернув увагу на спробу Катерини II створити із “торгово-промислового класу (купців та міщан) третій стан”. Але, на його думку, здійснити цей проект не вдалося, оскільки на перешкоді стало домінування державно-фінансових інтересів [20, 400 – 401].

Певний внесок у вивчення міщанства зробив і знаний історик О.О. Кізеветтер [21 – 22]. У своїх працях, що ґрунтуються на широкій джерелознавчій базі, науковець, крім інших, насамперед процедури виборів та діяльності самоврядних міських органів, розглянув питання трансформації міських соціальних верств у XVIII ст. Звернемо увагу на специфічність його погляду на міщанство як соціальну категорію. До неї він відносив канцеляристів, середнього рівня чиновників та деяких гільдійських купців, які, будучи міщанами, оголошували капітал та користувалися привілеями купецтва [22, с. 357 – 358.]. Щоправда, у подальшому цей погляд ученого не знайшов значного поширення в історичній літературі.

Зазначимо, що в дорадянській історіографії існувало кілька концепцій щодо соціального розвитку Російської імперії. Оскільки вони різнилися лише акцентами, деякими штрихами, то їх можна умовно звести до двох. Першу із них представляли С.М. Соловйов [23] та В.О. Ключевський [24]. Останній у своїх працях теоретично обґрунтував саме поняття соціального стану, указуючи на двояке його походження – економічне та політичне. Важливими, на нашу думку, є його висновки щодо станового ладу в Росії: поняття стану як сукупності прав та обов'язків, узаконених юридично; констатація того факту, що в Росії, на відміну від країн Західної Європи, становий поділ був простішим, але сам процес формування станів відзначався

тривалістю і складністю [25, с. 6]. Держава, на переконання В.О. Ключевського, сприяла утворенню станів остільки, оскільки цього вимагав об'єктивний хід розвитку подій. Це й привело до закономірного процесу правового оформлення суспільних станів унаслідок прийняття Жалуваних грамот дворянству та містам. Реформи ж 60-х рр. XIX ст. привели до руйнації станів та трансформації їх у класи [24, с. 368, 389]. Прибічники другої концепції, насамперед М.М. Коркунов [26 – 27] та П.М. Мілюков [28], визнавали створений самодержавством становий лад у Росії недовговічним і штучним, уважаючи, що цим самим царизм намагався привнести в російську дійсність чужі їй західноєвропейські засади. Більш того, зруйнований реформами 1860-х рр. становий устрій підтримувався законодавчими заходами російської влади аж до 1917 р.

Коло дорадянських дослідників та їхніх праць, присвячених дослідженню міст та міського населення, міщанства зокрема, не вичерпується названими авторами. Проте зауважимо, що більшість цих праць являють собою поверхові нариси соціально-економічного та політичного життя дорадянських міст, до того ж написані на обмеженій документальній базі. Міщанський стан у них розглядався мимохідь, у контексті вивчення правового статусу міського населення. Самостійним об'єктом дослідження в дорадянській історіографії міщанство так і не стало.

За радянської доби в історіографії пріоритетними стали проблеми економічного характеру, тому звернення до історії міських станів мало на меті лише підтвердити факт зародження та особливості формування в Російській імперії капіталізму, буржуазії та пролетаріату. Міщанство після 1917 р. стало персоною non grata в радянській історіографії. Однією із суттєвих прикмет радянської історичної науки була тенденція вивчати міщанство насамперед як соціальну основу для формування пролетаріату й буржуазії. Через те вчені звертали увагу передусім на процес “розкладання станів”, нерідко відносячи його до дореформеної доби, що, на нашу думку, суперечило історичній дійсності. Ще однією характерною рисою радянської історіографії було зосередження уваги на класовій, а не на становій структурі суспільства. Історія ж міщанського стану вивчалася зазвичай у контексті дослідження історії окремих міст, економічного розвитку, торгівлі, створення та діяльності міського громадського управління, демографічного розвитку міського населення, формування й еволюції нових класів капіталістичного суспільства. Нарешті, звернемо увагу на те, що радянська історіографія розглядала міщанство як носія дрібнобуржуазної свідомості, а саме поняття “міщанин” набуло негативного відтінку й стало означати обмежену, аполітичну, недалеку людину, що схильна до накопичення, користолюбства тощо. Більше того, міщанство розглядалося не як один із міських соціальних станів, а як соціально-психологічне та моральне явище. Унаслідок такого підходу в суспільних науках запанував ненауковий аналіз та конкретно-історичні уявлення про міщанство, а ідеологічні обмеження, що не сприяло всебічному та об'єктивному вивченню міщанського стану.

У 1920 – 1940-і рр. наукових досліджень із зазначеної проблеми не знаходимо. Лише у кінці цього періоду науковці звернулися до вивчення міст та міського населення, серед них – М.А. Горловський [29], Р.М. Кабо [30], Л.Є. Іофа [31]. Відомий радянський географ та економіст Р.М. Кабо головну увагу приділив історичним аспектам економіко-географічного дослідження дореформених міст Західного Сибіру. Віддаючи належне тогочасним підходам, автор повторив висновок дорадянських авторів про застійний характер міського розвитку. Певну увагу він звернув на чисельність міських жителів регіону, їхню діяльність у господарській галузі. У процесі формування населення міст, на думку автора, вагомішу роль, ніж промисловість, відігравала торгівля, особливо оптова, і пов'язані з нею складсько-розподільні функції. Крім того, він переконаний, що господарсько-економічні функції міст є тим чинником, який визначав і соціальний склад населення. Науковець з'ясував, що найхарактернішою для міст регіону групою населення була та, що об'єднувала міщан, цехових та купців. Саме ці верстви складали, за його підрахунками, 2/3 всього міського населення регіону [30, с. 164 – 165].

У ґрунтовному узагальнювальному історико-географічному дослідженні Л.Є. Іофа простежено процес розвитку міст Уралу у XVIII – першій половині XIX ст. З огляду на тему нашого дослідження, звернемо увагу на висновок автора про те, що міська реформа 1785 р. “внесла певну впорядкованість у міську громаду, вона вперше об'єднала в одне ціле різноманітні групи міського населення, порушивши старий становий “порядок” [31, с. 223].

Із середини 1950-х рр. розпочався новий етап радянської історіографії, характерними рисами якого стала поява нових дослідницьких підходів, суттєве розширення джерельної бази, значне підвищення рівня наукових праць, що й спричинило активізацію досліджень з історії дорадянських міст. Про це свідчать публікації Б.Б. Кафенгауза [32], Ю.Р. Клокмана, [33] О.І. Копаньова [34], Ф.Я. Полянського [35], А.Г. Рашина [36], П.Г. Риндзюньського [37] та інших. Більше того, на нашу думку, саме публікація фундаментальної монографії П.Г. Риндзюньського стала своєрідним проривом у вивченні міст і міського населення Російської імперії у дореформений період. Крім значного обсягу інформації, монографія відзначається комплексним підходом до вивчення проблем міського населення дореформеної пори. У ній спостерігаємо не анотаційне переповідання основних і другорядних законодавчих актів, які були покликані забезпечувати правове регулювання перетворень у містах, а “повноцінний аналіз їхнього прямого та непрямого впливів на розвиток подій і ту відповідну реакцію міських станів і загалом міського населення на викликані ними перетворення” [38, с. 158]. Зауважимо, що він застосував у дослідженні міського громадянства історичний підхід на відміну від юридичного, що домінував у попередній історіографії. Залишаючись у межах марксистської інтерпретації соціального розвитку міст першої половини ХІХ ст., учений ускладнив її та наповнив важливим фактичним матеріалом. Він висвітлив соціально-правове становище міського громадянства в системі суспільних станів, порівняв права та обов’язки міських станів та дійшов слушного висновку, що правове становище міського населення і селянства суттєво не відрізнялося [39, с. 8]. Торкнувся П.Г. Риндзюньський і проблеми переходу селян у місто й приписки до міських станів, підкресливши, що міське населення збільшувалося переважно завдяки вихідцям із села.

Автор ґрунтовної монографії Ю.Р. Клокман поряд з дослідженням соціально-економічного розвитку міст Російської імперії у другій половині ХVІІІ ст, звернув увагу й на проблеми зміни складу та характеру міського населення під час проведення обласної та міської реформ 1775 – 1785 рр. Міщанство, зазначає автор, було новим податним станом, що виділялося із купецтва. Джерелом його існування, на відміну від купецтва, було ремісництво або ж робота за наймом [33, с. 120]. Науковець дійшов слушного, на нашу думку, висновку про те, що “міське населення поділялося на два основних стани: купецтво і міщанство. Але це були саме стани категорії, які не завжди розкривали специфіку виробничої діяльності городян” [33, с. 317].

Певне місце в історіографії проблеми займає монографія А.Г. Рашина. Автор простежив динаміку кількості населення та процеси формування міського населення, приділивши значну увагу демографічній, соціальній, професійній та освітній структурам населення найбільших міст Росії. Як зазначив академік С.Г. Струмлінін, одна з помітних переваг дослідження полягала в тому, що автор приділив значну увагу аналізу залежності демографічних явищ від соціальних і культурних умов життя [36, с. 5 – 6].

Упродовж 1970 – 1980-х рр. радянська історіографія поповнилася значною кількістю наукових праць, присвячених тим чи іншим питанням та періодам розвитку міст Російської імперії [40 – 46]. Зростання кількості літератури супроводжувалося її осмисленням у загальних та спеціальних історіографічних роботах [47 – 55]. Зауважимо, проте, що жодної історичної, і поготів спеціальної історіографічної праці, присвяченої історії міщанства дореформеної доби в радянській історичній літературі, не спостерігаємо. Саме в цей період з’явилися кілька нових підходів у дослідженні міських верств: власне історичний, економіко-географічний, історико-архітектурний, які й стали підґрунтям для вироблення в подальшому міждисциплінарного підходу до вивчення проблем міста й міського населення. Тоді ж у радянській науці почав складатися новий історико-етнографічний підхід у вивченні міст і міського населення. У поле зору вчених-етнографів потрапила соціокультурна історія окремих верств міського населення, дослідження міського побуту як самостійної теми. У ґрунтовних працях М.Г. Рабиновича [56 – 57], Г.В. Жирнової [58], Л.О. Анохіної та М.М. Шмельової [59] й інших висвітлюються особливості міської матеріальної культури, різноманітні питання побуту городян, етнографічні та демографічні проблеми. Провідною ж проблематикою історико-етнографічного вивчення міста була трансформація традиційної селянської культури в міських умовах. Серед цих праць особливо виокремимо монографії М.Г. Рабиновича. Саме вони, на нашу думку, були найґрунтовнішим етнографічним дослідженням населення російського міста в радянській історіографії.

Отже, підсумовуючи огляд літератури, присвяченої історії дореформеного міщанства Російської імперії, можемо стверджувати, що окремі аспекти теми, зокрема чисельність міщанського стану, його господарська діяльність, побут, знайшли своє висвітлення в працях учених минулих періодів. Як самостійний об'єкт наукового студювання, зазначена проблема в історіографії не розглядалася, а вивчалася зазвичай у контексті дослідження окремих міст, міського населення, розвитку торгівлі, формування та діяльності міського самоврядування, генези капіталізму. І хоч не було створено спеціальних наукових праць з історії міщанського стану, однак, чималий масив документальних матеріалів і напрацювань дорадянської та радянської історіографії є вагомим підґрунтям для сучасних досліджень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи: Для всех состояний. – Т. 1 – 6. – СПб., 1807 – 1810.
2. Герман К.Ф. Статистические исследования относительно Российской империи. – Ч. 1. О народонаселении. – СПб.: Печ. при Имп. Акад. Наук, 1819. – 325 с.
3. Арсеньев К.И. Гидрографическо-статистическое описание городов Российской империи с показанием всех перемен, происшедших в составе и числе оных в течение двух веков от начала XVII столетия и доньше // Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1832 – 1834. Вып. 1 – 8.
4. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год // Сост. из офиц. сведений под руководством дир. Деп. полиции исполнительной Штера. – СПб., 1829. – 97 с.
5. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи. Сост. в Стат. отд. Совета МВД. – СПб.: тип. К.Крайя, 1840. – 68 с.
6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. – Тт. 1 – 17. – СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1837 – 1854.
7. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генштаба. – Тт. 1–25: в 40 кн.и 2 прил. – СПб.: Тип. Э. Веймера, 1859 – 1868.
8. Ган М.А. О настоящем быте мещан Саратовской губернии // Экономист. 1861. т.4. №1. С.1 – 42.).
9. Щепкин М.П. Бюджеты трех московских сословий: купеческого, мещанского и ремесленного. – М., 1865. – 68 с.
10. Плошинский, Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени / Л.О. Плошинский. – СПб.: тип. Э. Веймера, 1852. – 286 с.
11. Об учреждении в Москве Комиссии для сочинения проекта нового Уложения и о выборе в оную Депутатов: Именной, данный Сенату, 14 декабря 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 17. – №12.801. – С. 1092 – 1110.
12. О Высочайше дарованных разным сословиям милостей, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20. – №14.275. – С. 82 – 86.
13. О сборе с купцов вместо подушных, по одному проценту с объявленного капитала, и о разделении их на гильдии: Сенатский, вследствие именного, 25 мая 1775 // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20 – №14.327 – С. 145 – 147.
14. Учреждения для управления Губерний Всероссийской империи, 7 ноября 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 20 – №14.392 – С. 229 – 304.
15. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 22. – №16.188. – С. 358 – 384.
16. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. – СПб., 1875 – Т. 1. – 448 с.
17. Грибовский В.М. Государственное устройство и управление Российской империи. – Одесса: Тип. "Техник", 1912. – 268 с.
18. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи: (XVIII – XIX столетия). 2-е изд. (перераб. и доп.). – СПб. 1909. – 644 с.
19. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 338 с.
20. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб.: Типогр. Меркульева, 1875. – 507 с.
21. Кизеветтер А.А. Посадская община в России XVIII ст. – М., 1903. – 810 с.
22. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 473 с.
23. Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – М.: Мысль, 1988 – 1993.
24. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. Т. VI. Специальные курсы. – М.: Мысль, 1989. – 486 с.
25. Захарова В.В. Мещанское сословие пореформенной России: дис. ... канд. ист. наук. – М., 1998. – 23 с.
26. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – Т. 1. – 574 с.
27. Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1897. – Т. 2. – 528 с.
28. Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: Часть 1. Население, экономический, государственный и сословный строй. – СПб. Тип. И.Н. Скороходова, 1896 – 237 с.
29. Горловский М.А. Горный город Екатеринбург. 1807–1863. Краткий очерк. – Свердловск, 1948. – 146 с.
30. Кабо Р.М. Города Западной Сибири: очерки историко-экономической географии (XVII – пер. пол. XIX вв.). – М.: Географгиз, 1949. – 220 с.

31. Иофа Л.Е. Города Урала. Часть 1. Феодальный период. – М., 1951. – 424 с.
32. Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 года // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия во второй половине XVIII. – М.: АН СССР, 1956. – С. 151 – 165.
33. Клокман Ю.Р. Социально-экономическая история русских городов. Вторая половина XVIII в. – М., 1967. – 336 с.
34. Копанев А.И. Население Петербурга в первой половине XIX века. – Л., Изд-во АН СССР, 1957. – 155 с.
35. Полянский Ф.Я. Городское ремесло и мануфактура в России XVIII в. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1960. – 200 с.
36. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811 – 1913).: Статистические очерки. – М.: Госстатиздат, 1956. – 352 с.
37. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958. – 560 с.
38. Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. Книга I. – Екатеринбург: изд-во УрГУ; Пермь: ПГПУ, 2003. – 318 с.
39. Акользина М.К. Изменение социальной структуры населения среднего русского уездного города в первой половине XIX века :По материалам Моршанска Тамбовской губернии: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Тамбов, 2002. – 23 с.
40. Водарский Я.Е. Промышленные селения центральной России в период генезиса и развития капитализма – М.: Наука, 1972. – 256 с.
41. Рабцевич В.В. Социальный состав органов городского самоуправления в Западной Сибири в 80-х гг. XVIII – первой четверти XIX в. // История городов Сибири досоветского периода (XVII – начало XX в.). – Новосибирск: Наука, 1977. – С. 80 – 96.
42. Рабцевич В.В. Сибирский город в дореформенной системе управления. – Новосибирск, 1984. – 197 с.
43. Сметанин С. И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800-1861 гг. // Исторические записки. – 1978. – Т. 102. – М., 1978. С. 153 – 182.
44. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М., 1983. – 352 с.
45. Миронов Б.Н. Социальная структура городского населения России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Л., 1988. Вып. II. – С. 197 – 224.
46. Миронов Б.Н. Русский город в 1740 – 1860-е гг.: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990. – 271 с.
47. Города феодальной России: Сб. статей памяти Н.В. Устюгова. – М.: Наука, 1966 – 563 с.
48. Города Сибири. Эпоха феодализма и капитализма: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1973. – 335 с.
49. Города Сибири. Экономика, управление и культура городов Сибири в досоветский период: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1974. – 298 с.
50. Русский город /Янин В.Л. (ред.). – М., 1976–1990. Вып. 1 – 10.
51. Сибирские города XIX - начала XX века: Сб. науч. тр. – Новосибирск, 1981. – 222 с.
52. Резун Д.Я. Очерки истории изучения сибирского города конца XVI первой половины XVIII века. – Новосибирск: Наука, Сиб. отделение, 1982. – 218 с.
53. Историография городов Сибири конца XVIII – начала XX в. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1984. – 178 с.
54. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719-1858 гг.). – М.: Наука, 1976. – 308 с.
55. Шахеров В.П. Экономико-правовые аспекты классово-сословной структуры сибирского города в период позднего феодализма // Экономическая политика царизма в Сибири в XIX -начале XX века. Иркутск, 1984. С. 3 – 14.
56. Рабинович М.Г. Очерки этнографии русского феодального города: Горожане, их общественный и домашний быт. – М.: Наука, 1978. – 328 с.
57. Рабинович М.Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. – М.: Наука, 1988. – 312 с.
58. Анохина Л.А., Шмелева М.Н. 1977. Быт городского населения средней полосы РСФСР в прошлом и настоящем: на примере городов Калуга, Елец, Ефремов. – М., 1977. – 359 с.
59. Жирнова Г.В. Брак и свадьба русских горожан в прошлом и настоящем: по материалам городов средней полосы РСФСР. – М.: Наука, 1980. – 148 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бондаренко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: міста Російської імперії у дореформену добу.